

ביטול כתובת בנין דכרין

3. תשובת רב חנניה גאון.

עיר נשדדה ונהרסה ואבדו הכתובות ופנו אל הגאון בכמה שאלות בענין כתובת בנין דכרין. הגאון מבאר תחילה הוראת הגמרא, ואח"כ ממשיך:

«אבל היום כמה שנים שבטלה כתובת בנין דכרין משיבתנו ואין אנו דנין בה... ולמה בטלה כתובת בנין, לפי שצריכין לדקדק בה בכמה פנים בנכסים שיש להן אחריות ובראוי ובמוחזק וענין שיהא שם מותר דינר... וצריך הדבר לחקירת בית דין ושומת הזקנים בקיאים בשום כדי. שלא להוסי' על הדמים. ועוד עיקר התקנה לא היתה אלא כדי שיקפץ אדם ויתן לבתו כבנו והיום ולואי שיתן אדם לבנו כבתו שרוב בני אדם מניחין את בניהם בלא מחיה ומתקנין את בנותיהם. וכמה פעמים הוצרך הדבר לנדות כל מי שירבה במתנת בתו בנדוניא יותר מדאי, יכיון שראו חכמים כן בטלו כתובת בנין דכרין».

התשובה המפורטת מצויה במכתב המכיל גם שאלות אחרות ומיוחסת ע"י המאסף לר' חנניה גאון. גם בעל העיטור — במאה הי"ב — מביא את התשובה בצורה מקוצרת, ובשיבושים קלים בשם הגאון רב חנניה בן רב יהודה; כן גם הרשב"א; הריב"ש מזכירה בקיצור בשם הגאון רב חנניה, היינו רב חנניה בנו של ר' יהודה, אבי רב שרירא [ראה בהערה 5].

4. ידיעה של מר רב שמואל.

לפי ידיעה הנמצאת גם בעיטור מורים חכמים שבטלה כתובת בנין דכרין בזמן הזה:

«ומר ר' רב שמואל אמ' הרבה חכמי' (הודו) [הורו] שכבר בטלה כתובת בנין דכרין בזמן הזה».

נראה שמר רב שמואל זה הוא רב שמואל בר חפני בסורא, חותן רה"ג.

5. תשובה של רש"ג ורה"ג.

לשאלה אם עדיין קיימת כתובת בנין דכרין משיבים הגאונים:

«אבל ודאי היכא דמוכחא מילתא ואין הדעת טועה ודבר ברור הוא דאיכא נכסי' שעור שתי כתובות ומותר דינר מגבי' כתובת בנין דכרין».

תשובה זו נמסרה ע"י הריב"ש — במאה הי"ד — שלקחה מחיבור ר"י הכרצלוני (המאה הי"ב).

פרק ז'

ביטול כתובת בנין דכרין

פי דין הגמרא יורשים בני האשה שמתה בפני בעלה, מלבד חלקם בין אחיהם מנשים אחרות, גם כתובת אמם ונדונייתה, אפילו אין תנאי זה כתוב בכתובה. הדין אמור רק אם נשארו אחרי מות האב קרקעות לא משועבדים בשיעור שאחרי ניכוי חלק כתובת אמם, נותר לפחות דינר אחד לחלק לכל אחד מהבנים בשוה כדי לקיים ירושה מן התורה. טעם תקנה זו הוא להניע את האב לתת לבתו כלבנו; כי בזה מובטח הוא שנדונייתה תהיה נחלת בניה בלבד גם כשבעלה ימות אחריה וישאיר בנים מנשים אחרות.

נראה שבימי הגאונים הראשונים שמרו על תקנת הגמרא. הגאונים רב יהודאי, רב משה בן יעקב, רב הילאי וגאונים אחרים מתעסקים בהוראת הגמרא מבלי להזכיר נוהג אחר בשיבוט². ברם, כבר בזמן רב נטרונאי מורגשות מגמות חזקות נגד כתובת בנין דכרין. מהמקורות הבאים נובעות השקפות שונות של גאונים בדין תלמודי זה, מאז המאה ה"ט.

1. ידיעה שנמסרה ע"י רב נטרונאי.

הידיעה הקצרה למאד אומרת:

«דאשתכח³ לרב נטרונאי ז"ל דאורי דלא נהגא האידינא [כתובת בנין דכרין] משום דלא בקיאי בשומא טפי ולא מתוקמא שומא דידהו על מותר דינר».

הידיעה הקצרה הזאת נשמרה בשאלה שהופנתה לרש"ג ורה"ג.

2. הערה של רב מתתיה גאון.

ר' אשר בן יחיאל מביא את ההערה הלקוחה כנראה מתשובת הגאון: «רב מתתיה גאון ז"ל היה אומר שאין דנין כתובת בנין דכרין בזמן הזה כיון שאין הטעם אלא כדי שיקפוץ אדם ויתן לבתו כבנו ועכשיו נהגו ליתן יותר ויותר».

רב מתתיה חי ופעל במחצית השנייה של המאה ה"ט בפומבדיתא.

6. ידיעה של רה"ג.

מקור ידיעה זו הוא כנראה בתשובה של הגאון, ונמסרה גם ע"י הריב"ש: "וכן הביא מר רב דוסא גאון ז"ל דברי רב האי גאון ז"ל שכתב מפני מה לא תנהוג כתובת בנין ואיך יבטלה רבנן... וכתב בסוף דבריו אלה: וחם ושולם שתעקר כתובת בנין דכרין ויש בה תקנה גדולה זו אלא שאנו לא הגבינו מעולם כתובת בנין דכרין ולא ראינו אחין בני כמה אמהות שתבעו בה ואלו בא אדם לפנינו ותבע בה היינו מגבין אותה"¹⁰.

ידיעה זו לקח ריב"ש כאמור מרב דוסא. אין להניח שרב דוסא, שמת בשנת 1017, ציטט מרב האי שהיה צעיר ממנו. עוד פחות מתקבל על הדעת שרב דוסא ישתדל להצדיק בתשובתו המפורטת אצל ר' בצלאל אשכנזי, ביאור רב האי בתלמוד, ויתעסק באריכות בהערותיו של ר"ש הנגיד נגד הערות רה"ג ובהערות אלמוני נגד רב האי, והנגיד, ולא פנה אחד מהחכמים אל רב האי גופו, בשאלה באותו ענין.¹¹ נראה שהמכתב חובר לאחר מות רה"ג ור"ש ואין מקורו מרב דוסא מסורא אלא מאחד מאוחר ממנו שהחליפוהו ברב דוסא הגאון הבבלי. גם בעל העיטור מביא ברמיוה דעת רה"ג בכתובת בנין דכרין.¹² כנראה חסר בס' העיטור כאן הקטע שהכיל דברי רה"ג המובא ע"י הריב"ש. יתכן שהריב"ש לקח את דברי הגאון מאותו חיבור, אבל בטקסט מלא יותר. מדברי אבא מארי נראה לו לצטט את רב האי תחילה ואחריו את רב דוסא. דבר זה מתקבל על הדעת בגלל הלשון המעורפלת. אמנם אחרי בדיקה נראה שאבא מארי עצמו מצטט את רב האי.

7. מאמר של רב דוסא.

מקור המאמר הוא ודאי מתשובה של גאון זה. וזו לשונו: "ומר רב דוסא אמר לא חזינא לרבוואתא דהוו מקמן דדייני להו כתובת בנין דכרין ומשני נפישתא לא דייני' להו בתרתין מתיבתא וכיון דעברו להו כמה שני דלא דייני' להו אנן לכתחילה נמי לא דייני' להו בהכי".

המאמר נשמר בעטור בסמוך לתשובת רב חנניה למעלה. נראה שרב דוסא זה, הוא בנו של רס"ג והיה גאון סורא בשנים 1013—1017, בזמן רה"ג.¹⁴ לפי הריב"ש שאינו מביא מאמר רב דוסא ורק רומז לדעתו, משמע שדעת רב דוסא זהה עם דעת רה"ג.¹⁵ דבר זה מסביר מפני מה הריב"ש עושה את רב דוסא למצטט את רב האי כנ"ל, ומכאן הדעה שדוסא למרות הערתו שדין כב"ד כבר אינו קיים למעשה מודהה עם רב האי.

החשוב מכל המקורות הוא מס' 3, שהוא נותן לפנינו את המכתב המפורט של המשיב, ואילו במקורות האחרים ישנן רק הערות קצרות. המכתב נותן יתר באור לענין. הגאון רב חנניה אומר בפירוש שבטלו את כתובת בנין דכרין ומוסר את סיבות הביטול. ראשית, קשה היה להעריך ולקבוע את ערך הירושה, ושנית, כבר בטלה הסיבה לקיום התקנה; כבר לא היה נחוץ להניע את האב לתת לבנות כחלק הבנים, שכבר העדיפו או את הבנות על הבנים, שלעתים קרובות הם מופלים לרעה, "שרוב בני אדם מניחין את בניהם בלא מחיה ומתקנין את בנותיהם".

בניגוד לדבריו הברורים של רב חנניה קובעים בנו, רש"ג, ונכדו, רה"ג, שהדין של כב"ד עדיין קיים. גם רב גטרונאי, רב מתתיה ורב דוסא אינם אומרים שהדין בטל ואומרים רק שהוא אינו נהוג. יש להניח, לפיכך, שלא היתה בישיבות שום החלטה לביטול כב"ד, אלא הרבה חכמים ראו דין כב"ד כבלתי מחייב בגלל הנימוקים שמביא רב חנניה, ולא השתמשו בו למעשה כל עיקר. כן יש להבין דברי רב חנניה בדברו על ביטול התקנה התלמודית הזו. וכן חושב מר רב שמואל באמרו שהרבה חכמים הורו שאין עוד קיום לכתובה זו. לעומת אלה היו חכמים שראו בתקנת הגמרא דין מחייב. השקפה זו קבלו רש"ג ורה"ג.

לאחר תקופה"ג ראו כמחייבת רק את תקנת הגמרא ולא התחשבו בהערות הגאונים נגד קיומה. למרות זאת מאבדת כב"ד את חשיבותה עקב שינוי התנאים, ונשכחה קודם בספרד ואחר באשכנז.¹⁶ אם גם אין איפוא החלטה גאונית שתבטל כב"ד, וכמה מהם אף רצו לקיימה, גרמה השקפתם של הגאונים ר' גטרונאי, ר' מתתיה ור' חנניה להתעלמות ממנה ובהדרגה לביטולה.

מתוך תקנות הגאונים

מאת ח. טיקלנסקי

[תוספת לענין מאי תבטל]

הוצאת המכון למחקר ולימוד

כ"ט תמוז

תקנות הגאונים

הערות לפרק ד'

1. כתובות נ"ב, ב'.
2. ש"צ, ד' נ"ה, ב' ס' י"ג; ד' ס"ט, ס' ס"ט; תג"ק ס' קנ"ב; גאוניםקה, ב', עמ' 199—200. ר' גם ש. אסף, «בטולה של כתובת בנין דכרין», הצופה 1926, מעמ' 20 ואילך.
3. תשו' הריב"ש ס' ק"ו [ר' גם תג מו"מ ס' ג].
4. רא"ש, כתובות פ"ד, ס' כ"ד; מוזכר גם בס' מישורים נתיב כ"ג, חל' י', סוף דף ס"ד.
5. ש"צ, ד' נ"ז, ב' ס' י"ז; מקוצר ומשובש בעטור, מאמר «כתובה דמירכסא», דף ע"ז, ד' למטה; משם תשו' מהר"ם ב"ב, ברלין, עמ' 176, ס' ס"ד; קרימונה ס' קט"ז; פראג ס' רמ"ח; תשו' מימוניות, ה' אישות, ס' כ"ו; מרדכי כתובות פ"ג ס' קס"ב; הרא"ש כתובות פ"ד ס' כ"ד; תשב"ץ ח' ב' ס' קס"ה; תשו' יכין ובוועז ח' א' דף ד', ג', ס' ו'; מוזכר גם בתשוב' הרשב"א, פיטרקוב, ח' ד', ד' מ"ו סו"ע"א; בקצור גמרן בתשו' ריב"ש ס' ק"ו, בשם רב חנינא גאון, בן רב יהודה, אבי רש"ג.
6. בעטור שם.
7. [ר' אוה"ג כתובות עמ' 141, הערה ב].
8. הריב"ש שם [ור' אוה"ג שם הע' ו].
9. שם.
10. [אף בנוסח הכתובה בס' השטרות להגאון נעדר תנאי כב"ד, ר' הפסגה, תשנ"ז, קובץ ג', עמ' 46].
11. הנימוקים המובאים ע"י פוזנסקי [«הגורן» עמ' 60—62] שהוא רב דוסא מסורא אינם מספיקים [ר' באוה"ג שם]. גם פוזנסקי שם [עמ' 62] מסופק אם רב דוסא ציטט מרב האי, או אפשר שהריב"ש הוציא את המסקנה מן העטור.
12. עיטור, מאמר «כתובה דמירכסא», ע"ו סו"ע"ד.
13. העטור שם [= אוה"ג שם ס' שני"ג, מתוקן הנוסח (לפי תשו' מהר"ם ב"ב, קרימונה, ס' קט"ז): «ומר רב דוסא — ריבואתא — לא דיניי לה בתרתי — דעברי להו כמה שני, אין נמי לא דינינן להו לכתחלה בהכין»].
14. על רב דוסא ר' פוזנסקי שם ומאן XI J. Q. R. (1921—1920) עמ' 413.
15. תשו' הריב"ש שם ור' לעיל (מס' 6).
16. ר' דברים מפורטים במאמר ש. אסף שם מעמ' 24 ואילך.